

SREDNJOVJEKOVNA UTVRĐENJA U POLIMLJU U XIV. I XV. STOLJEĆU

Marijan PREMOVIĆ

Univerzitet Crne Gore, Filozofski fakultet, Odsjek za istoriju, Danila Bojovića bb, 81400 Nikšić, Crna Gora
e-mail: premovicmarijan@yahoo.com

Gordana ROVČANIN

Univerzitet Crne Gore, Arhitektonski fakultet, Džordža Vašingtona bb, 81000 Podgorica,
Crna Gora
e-mail: goca.rovcnin@gmail.com

IZVLEČEK

Pričujoči članek obravnava srednjeveške utrdbe v Polimlju v 14. in 15. stoletju. Območje Polimlje je geografska enota, ki vključuje porečje reke Lim na ozemljih današnje Črne Gore, Srbije ter Bosne in Hercegovine. Osnova za raziskavo so listine aragonskega-neapeljskega kralja Alfonza V. in "rimskega" kralja Friderika III. Habsburžana izdane bosanskemu vojvodi Štefanu Vukčiću Kosači leta 1448, dokumenti iz Državnega arhiva v Dubrovniku, otomanski popisni defterji iz let 1468/69, 1475/77 in 1477/78, potopisi iz 16. stoletja ter terenske zgodovinsko-geografske raziskave tega območja. Prispevek se osredotoča na naslednje utrdbe: Plav, Bihor grad, Vodički grad, Mileševac, Kovin, Oštrik, Klek, Jagat, Severin in Hrsovac. Obravnavane celostno, vse utrdbe na tem območju pripadajo tipu gorskih utrdb, večina pa ima izjemen pogled nad dolino Lima. Analizirali smo njihov položaj, fizično strukturo, videz, faze gradenj, funkcije, kontinuiteto in mejo med Kosačami, Despotovino in Pavlovići v Polimlju.

Ključne besede: utrdbe, Polimlje, pozni srednji vek, Stjepan Vukčić Kosača, Srbska despotovina, meja

LE FORTIFICAZIONI MEDIEVALI SUL TERRITORIO DI POLIMLJE NEL QUATTORDICESIMO E QUINDICESIMO SECOLO

SINTESI

Il presente lavoro si occupa delle fortificazioni medievali sul territorio di Polimlje nel Trecento e Quattrocento. Polimlje rappresenta un'unità geografica che si estende sul bacino del fiume Lim e comprende il territorio montenegrino, serbo e quello della Bosnia ed Erzegovina. I materiali per la ricerca sono stati la letteratura rilevante, le carte rilasciate al duca bosniaco Stjepan Vukčić Kosača da parte del re napoletano Alonso V d'Aragona nel 1444 e 1454 e da parte del re "romano" Federico III d'Asburgo nel 1448, i documenti conservati presso l'Archivio Statale di Ragusa (Državni arhiv u Dubrovniku), i registri di censimento ottomani del 1468/69, 1475/77 e 1477/77, la letteratura di viaggio del Cinquecento e le ricerche storico-geografiche svolte sul campo. Il nostro interesse si concentra sulle seguenti fortificazioni: Plav, Bihor grad, Vodički grad, Mileševac, Kovin, Oštrik, Klek, Jagat, Severin e Hrsovac. Nel loro insieme, quasi tutte le fortificazioni presenti su questo territorio appartengono alla tipologia delle fortificazioni montane. La maggior parte di esse dà una splendida vista sulla valle del fiume Lim. Sono stati analizzati la posizione, struttura fisica, aspetto, fasi di costruzione, funzione, continuità e confine tra Kosači, Despotovina e Pavlovići a Polimlje.

Parole chiave: fortificazioni, Polimlje, Tardo Medioevo, Stjepan Vukčić Kosača, Despotovina Serba, confine

UVOD

Prikazivanje srednjovjekovnih utvrđenja je veliki i vrlo složen istraživački zadatak. Istraživanje sustava obrane, osobito tragova fortifikacionih uporišta, predstavlja jednu od važnih tema u izučavanju dešavanja u prošlosti. Ovom značajnom temom, osim povijesničara, bavili su se arheolozi i arhitekti. Do sada su objavljeni samo pojedinačni radovi – članci i rasprave – koji obrađuju pojedina utvrđenja. U njima se dolazilo do nekih novih saznanja i uočeni su problemi koje treba rješavati.¹ Ne postoji studija o svim utvrđenjima u Polimlju. Izrada ovog članka predstavlja pokušaj da se riješe pojedina pitanja (analiza položaja, fizička struktura, izgled, etape građenja, funkcija, kontinuitet i da se rekonstruira granica između Kosača, Despotovine i Pavlovića), da se dosadašnja parcijalna proučavanja objedine, prošire i sintetiziraju, tako da se sveobuhvatno i multidisciplinarno obrade. To podrazumijeva blisku suradnju povijesničara, arheologa, arhitekata i drugih srodnih disciplina.

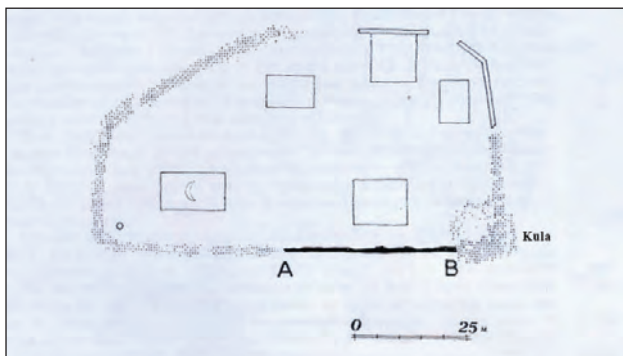
Dolina Lima pruža se od Gusinja, ispod Prokletija, sve do ušća Lima u Drinu kod Međeđe. Dugačka je oko 220 kilometara. Oblast Polimlje geografski se dijeli na: Gornje, Srednje i Donje. Gornje Polimlje prostire se od Gusinja i Plava do Berana, a obuhvaća sliv gornjeg toka rijeke Lim. Okružuju ga planine: Bjelasica (2139 m) i Visitor (2211 m) sa zapadne, Prokletije (2694 m) sa južne, Mokra gora i Cmiljevica (1984 m) sa istočne strane. Srednje Polimlje zahvata srednji dio doline Lima, od Bijelog Polja do Prijepolja. Pruža se meridijanskim pravcem i okružuju ga planine: Bjelasica (2137 m) i Lisa (1509 m) sa lijeve strane, Ozren (1641 m), Jadovik (1734 m) i Zlatar (1627 m) sa desne strane, zatim tu su i kraške visoravni Bihora i Korita. Donje Polimlje prostire se od Prijepolja do ušća Lima u Drinu i okruženo je planinama: Pobjenik (1423 m), Starovlaške planine i Sjenička kotlina. Oblast predstavlja geografsku cjelinu, koja obuhvaća sliv Lima na teritorijima današnjih država Crne Gore, Srbije i Bosne i Hercegovine (Lutovac, 1961, 33–34; Dragović, 2004, 6–7, 16–36). U današnjem administrativno-teritorijalnom pogledu Polimlje čine općine: Gusinje, Plav, Andrijevića, Berane, Petnjica, Bijelo Polje (pripadaju državi Crnoj Gori), Prijepolje, Priboj (pripadaju Srbiji) i Rudo (pripada Bosni i Hercegovini).

Na prostoru Polimlja u srednjovjekovnim povijesnim izvorima i literaturi pominju se kao župe i „zemlja“ sedam manjih ili većih predionih cjelina: Plav, Budimlja, Lim, Ljuboviđa, Zvijezd, Crna Stena i Dabar (Mijatović, 1979, 209–223; Mišić, 2003, 73–88). Ova oblast do 1355. godine nalazila se u sastavu srpske srednjovjekovne dinastije Nemanjića. Feudalno rasulo koje je u Srpskom Carstvu nastalo poslije smrti cara Dušana (1355.), odrazilo se i na društveno-političke prilike u

Polimlju. Tada je Donje Polimlje zauzeo humski knez Vojislav Vojinović (početak XIV. stoljeća–25.X.1363.), a potom njegov nasljednik Nikola Altomanović 1368. godine proširio na prostor skoro čitavog Polimlja. On je uklonjen sa povijesne pozornice 1373. godine (Premović, 2013, 196–197). Srpski knez Lazar i bosanski ban Tvrtko međusobno su podijelili veliku oblast župana Nikole. Bosanskom banu pripali su Donje Polimlje, dio Srednjeg Polimlja sa manastirom Mileševom i Prijepoljem. Knezu Lazaru pripala je dolina Uvca i župe Lim, Ljuboviđa, Budimlja i Plav (Blagojević, 2011, 312–316). Bosanski ban Tvrtko 26. listopada 1377. godine u manastiru Mileševi krunisao se kraljevskom titulom i proglasio se za „kralja Srbijem, Bosni i Pomorju i Zapadnim stranam“ (Ćirković, 1997, 277–305). Poslije pogibije kneza Lazara u Kosovskoj bici 1389., srpski oblasni gospodar Vuk Branković je u razdoblju od 1389. do 1392. godine zauzeo župe: Lim, Ljuboviđu, Budimlju i Plav (Blagojević, 2009, 22–27). Iznenadnom smrću bosanskog kralja Tvrtka, ožujka mjeseca 1391. godine, nastaju krupne promjene u Bosni. Vojvoda Vlatko Vuković uzeo je pod upravu Donje Polimlje i dio Srednjeg Polimlja, sa manastirom Mileševom i Prijepoljem. Sljedeće godine Vlatko je umro, a njegove posjede naslijedio je njegov sinovac Sandalj Hranić Kosača (Kurtović, 2009, 37–42, 377). Poslije sloma Vuka Brankovića 1396. godine, njegovim dijelom Polimlja (Gornje i dio Srednjeg) upravljao je knez Stefan Lazarević. Ovaj dio Polimlja ostao je u sastavu srpske srednjovjekovne države sve do pada pod osmansku vlast 1455. godine (Dinić, 1978, 160–163, 173–176; Šćepanović, 1979, 61–69; Premović, 2012, 63–66). U ožujku 1435. godine Sandalj je umro, naslijedio ga je sinovac Stjepan Vukčić Kosača. U prvoj polovici listopada 1448. godine uzeo je titulu hercega (Ćirković, 1964, 106–108). U jednoj povelji o isplati, 6. travnja 1449. godine, Stjepan je u svojoj intitulaciji isticao da je „Stipan, Božijom milošću herceg od svetoga Save i gospodar humski i primorski i veliki vojvoda Rusaga bosanskog, knez drinski i k tomu“ (Mihaljčić, 2002, 323). U citiranoj tituli iskazana je njegova samostalnost, a od ovog datuma ustalila se jedinstvena titula herceg od svetog Save (*duh Sancti Sabbae*). Posebno je istaknut kult Svetog Save, čime je naglašavao, preko manastira Mileševa, gdje su ležale „Savine mošti“, vezu svojih zemalja sa starom srpskom državom i dinastijom Nemanjića. Prema ovoj tituli hercegovina zemlja bit će nazvana Hercegovina, a taj naziv sačuvat će se do danas (Ćirković, 1964, 10, 106–108; Ćirković, 1987, 176–177).

Dolina Lima i njenih pritoka, pružale su kao i ukupna konfiguracija terena, povoljne uvjete za promet, pa je cijela oblast Polimlja u srednjem vijeku bila prekrivena mrežom karavanskih putova. U srednjem vijeku Polimlje

1 Pregled dosadašnjih istraživanja o utvrđenjima u Polimlju: Mijović, Kovačević, 1975, 97–98, 127; Nikolić, 1975, 35–44; Minić, 1976, 101–110; Dinić, 1978, 198–200, 250–251; Spasić, 1996, 35–69; Spasić, 2000, 93–107; Bunardžić, Bunardžić, Derikonjić, Gavović, 2008, 48–66; Mišić, 2010, 127, 130, 180, 208, 314; Gavrić, Kovačević, 2013, 277–308.

Sl. 1: Plan ostataka utvrđenja Plav (Mijović, Kovačević, 1975, 127)

je imalo intezivne trgovačke odnose sa Dubrovnikom. Iz Dubrovnika je roba za Polimlje najčešće otpremana Drinskim (*via Drine*) ili Jezerskim putem (*via Jesera*). Ova oblast predstavljala je jednu od važnih raskrižja na Balkanskom poluotoku, jer je povezivala središnje i istočne djelove Balkana sa središnjim dijelom jadranske obale i panonskim basenom (Premović, 2015, 695–696).

Utvrđenja na ovom prostoru imala su vojni karakter i strategijski značaj. Podizana su pored putova, na pogodnom mjestu gdje mu je sama priroda pružala zaštitu, na planinskom prevoju, na grebenu, nad rijekom, na ušću jedne rijeke u drugu kako bi štitele putove i sprječavale prodore neprijatelja. U tvrđavama su bile skoncentrirane vojničke posade sa zadatkom da kontroliraju i brane područje kojim dominira utvrđenje. Nastale su u XIV. i u prvoj polovici XV. stoljeća, zbog ratova između oblasnih gospodara i sve češćih prodora Osmanlija u Srbiju i Bosnu. Utvrđenja u Polimlju možemo podijeliti u dvije grupe. U prvu grupu spadaju: Plav, Bihor grad (Gornje Polimlje) i Vodički grad (Srednje Polimlje), koji su teritorijalno pripadali srednjovjekovnoj Srbiji. U drugu grupu spadaju utvrđenja koja su pripadala Bosni, odnosno bosanskoj obitelji Kosača: Mileševac, Kovin, Oštrik, Klek, Jagat, Severin i Hrsovac. Ova utvrđenja u Donjem i Srednjem Polimlju nalazila su se na samoj granici sa srpskom Despotovinom i bosanskom obitelji Pavlovića. Svojim povijesnim, funkcionalnim i tipološkim karakteristikama sastavni su dio fortifikacionog sustava oblasti Kosača. Granica Despotovine slabo je bila utvrđena, jer je iz prve grupe samo Vodički grad bio pogranično utvrđenje.

GRAD U PLAVU

Plavsko–gusinjska kotlina izrazita je geografska cjelina, koja je imala u prošlosti važan gospodarsko–prometni značaj. Na ovom prometnom raskrižju jedan put je vodio niz Lim u Budimlje, a drugi prema Rugovskoj Bistrici u Peć. Povijesni izvori pominju Plav u srednjovjekovnim hrisovuljama (Lutovac, 1973, 127–129). U prvoj Dečanskoj hrisovulji iz 1330. godine navodi se u *Plavu grad* (Grković, 2004, 68). Iznad Plavskog jezera,

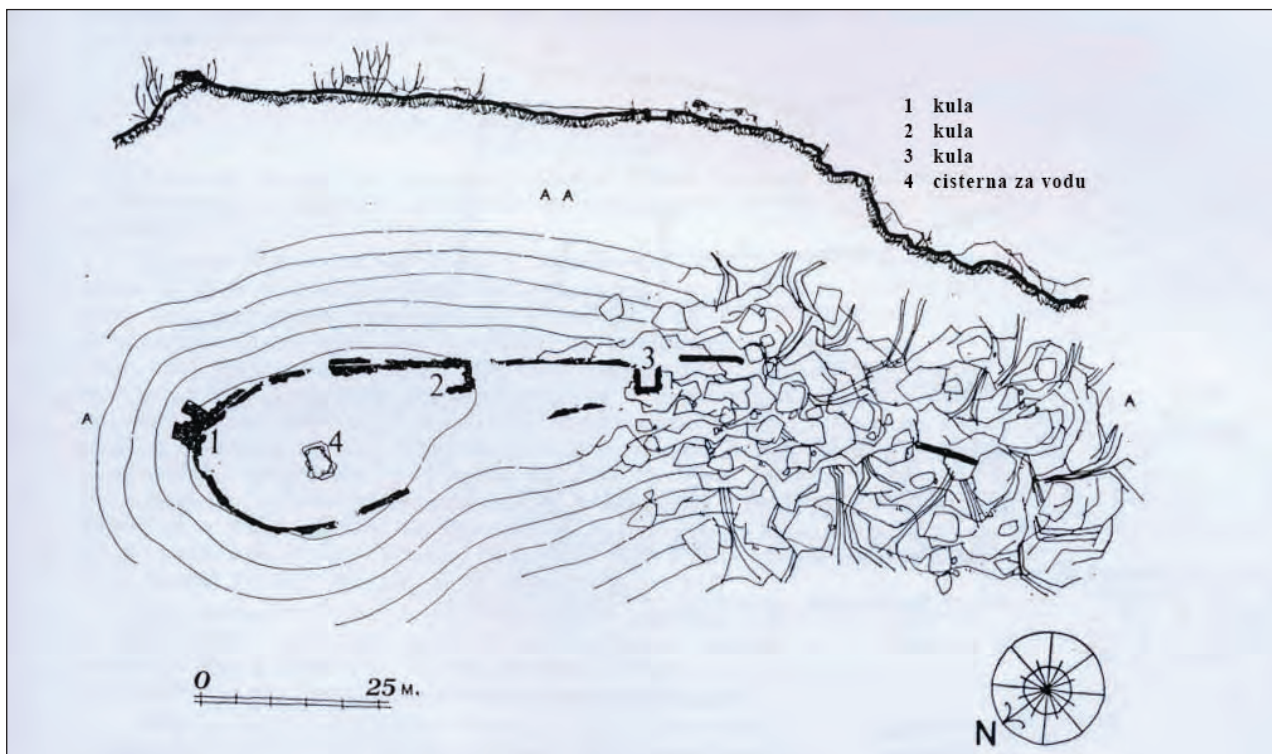

Sl. 2: Položaj i ostaci utvrđenja Plav na Materizi (<http://muslimanicg.info/wp-content/uploads/2016/12/pl2.jpg>)

na uzvišici Materizi, nalazi se mjesto Grad, tu se danas nalazi Stara džamija. Početkom sedamdesetih godina XX. stoljeća ovo utvrđenje istraživali su P. Mijović i M. Kovačević (1975.). U vrijeme njihovog istraživanja vidio se jedan zid za koji smatraju da potječe iz perioda srednjeg vijeka. Po konfiguraciji terena nazirala se kula i zidovi nekadašnjeg manjeg grada. Današnji Plav je nastao kao podgrađe utvrđenja (97). Prilikom terenskog obilaska, danas je taj zid slabo vidljiv. Na ovom lokalitetu nisu vršena arheološka ispitivanja, što otežava pristup ovoj temi. Na osnovu pomena u dečanskoj hrisovulji možemo zaključiti da je Grad postojao u prvoj polovici XIV. stoljeća, ali možda je nastao i ranije. Nephodno je u budućnosti sproveli sistematska arheološka istraživanja da bi mogli rekonstruirati prvobitni izgled utvrđenja, razdvajanje faza gradnje, analizu pokretnog arheološkog materijala i pouzdano utvrditi vrijeme nastanka.

BIHOR GRAD U PETNJICI

Na granici srednjovjekovne župe Budimlje, iznad sela Bioče, u Gornjem Polimlju, na mjestu gdje se Lim sastaje sa svojom pritokom Lješnicom, nalazi se lokalitet Gradina. Na brdu Gradina (1057 m) u selu Podgrađe

Sl. 3: Situacioni plan ostatka utvrđenja Bihor (Mijović, Kovačević, 1975, 97)

podizhu se ruševine utvrđenja, koje istraživači vezuju za grad Bihor (Novaković, 1882, 323–347).

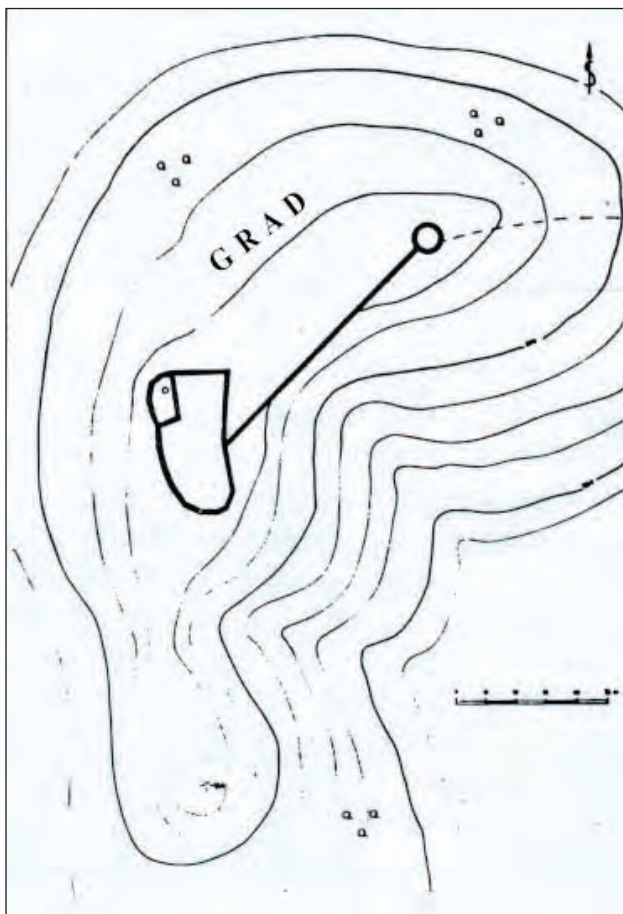
Ostaci utvrđenja nalaze se na dosta visokom i stjenovitom brdu.² Od Lima do zidina ima dobar sat hoda. Grad je vladao jednim dijelom doline Lima i dolinama manjih rječica koje se u njega ulivaju, otuda i njegov zgodan obrambeni položaj i mjesto za kontrolu važnih putova (Mijović, Kovačević, 1975, 97). Utvrđenje Bihor nalazilo se na značajnoj prometnici koja je dolinom Lima spajala Budimlje s putovima u Nikolj-pazaru i Plavom na jednoj i Sjenicom i Novim Pazarom na drugoj strani (Premović, 2012, 84, 89).

Bihor se prvi put pominje 5. studenog 1450. godine u jednom dubrovačkom dokumentu, kao mjesto gdje je upućen dubrovački karavan (*in loco vocato Bichor*), a jedan tovar svile ostavljen je kao zalog zbog nekih poreza (*pro aliquibus daciis*) (DADU, LDF, sv. 24, fol. 10, 5.XI.1450). Dragocjenu dopunu pisanim izvorima predstavljaju materijalni ostaci utvrđenja. Najprostraniji dio se pruža prema sjeveru (40 x 50 metara). Na jugozapadnoj strani nalazi se uži dio koji se završava u obliku klina. Cio zaravnjeni prostor bio je opasan zidom. Gradski bedem je zidan od krečnjačkog kamena. Utvrđenje je podignuto na zaravnjenom krečnjačkom rtu u pravcu sjeveroistok–jugozapad. Dužina tvrđave u ovom pravcu je 80 metara, dok se njegova širina, prilagođena reljefu, kreće od 10 do 50 metara (Lutovac, 1967, 18–21; Pre-

Sl. 4: Dio očuvane zidne mase na dijelu središnje kule Bihora (fotografija: M. Premović, 2009)

² Tvrđava se nalazi na teritoriju općine Petnjica (Crna Gora).

Sl. 7: Situacioni plan uvrđenja Jagat (Nikolić, 1975, 41)

XX. stoljeća, ali nisu završena, moguće je dati odgovore na pojedina pitanja. U povijesnoj znanosti utvrđenje je dobilo ime Vodički grad, jer se nalazi kod zaseoka Vodice (Spasić, 1996, 55).

Ostaci tvrđave nalaze se na jednom od teško pristupačnih vrhova Malog Brusovnika (1216 m), koji predstavlja prirodan, zaravnjeni prostor, površine od oko 4.000 m². Jugoistočna strana utvrđenja je gotovo nepristupačna, jer su tu litice koje se spuštaju u kanjon Vodičkog potoka. U sjeverozapadnom dijelu očuvali su se bedemi u dužini od oko 15 m. Na toj strani se nalaze ostaci gornjeg utvrđenja, tu je locirana kapija. Njezin ulazni prostor širok je 1,75 m, visina zida kapije iznosila je oko 4 m, a debljina zida 1,40. Za građenje ovih zidova korišten je pritesani kamen nejednake veličine. Osim sjeverne, prilazne strane, sa svih ostalih strana teren je gotovo sasvim nepristupačan, pa zato i nije bilo potrebe za moćnim zidovima. Na dijelu bedema koji se pružaju u pravcu juga, nalaze se dva visoka otvora, uska prema spoljašnjoj strani bedema, a šira prema unutrašnjoj. U pitanju su puškarnice, prilagođene za najranije tipove

Sl. 8: Ostaci zida i kule Jagata (fotografija: S. Derikonjić, 2016)⁶

vatrenog oružja na ovim prostorima, koje su bile u upotrebi u prvoj polovici XV. stoljeća. Posadnici utvrđenja koristili su ove otvore za puške kukače, a možda i za ručne topove. U unutarnjem prostoru grada nalazilo se nekoliko građevina. Tu se paralelno sa zidom sjeveroistočnog bedema pružaju ostaci još jednog bedema, koji je očigledno zatvarao ovaj prostor, čineći jezgro grada. Prema jugozapadu, u pravcu rijeke Lim, utvrđenje je imalo kulu kvadratnog oblika tlocrta. U unutarnjem dijelu tvrđave, nalaze se tragovi sa ostacima cisterne za vodu (Spasić, 2000, 96–101).

Korisna obavještenja o održavanju utvrđenja i gradova u Srbiji u XIV. stoljeću nalaze se u Dušanovom zakonu iz 1349. godine. U članu 127. regulira se izvršavanje obaveze „gradozidanja“, pa se navodi: „za zidanje grada, gdje se grad obori, ili kula, da naprave građani toga grada i župa što je toga grada“ (Marković, 1986, 74). To govori da su građani među prvima dužni da poprave svoja utvrđenja, ali i cijela župa koja pripada dotičnom gradu.

U podnožju utvrđenja nalazilo se podgrađe, zatim srednjovjekovna nekropola. Pronađeni su ostaci kaldrimisanog puta koji vodi prema toponimu Carine, što ukazuje na blizinu granice. Vodički grad nalazio se u srpskoj Despotovini, na granici prema teritoriju kojim su vladali bosanski oblasni gospodari Kosače. Sagrađen je prvoj polovici XV. stoljeća kao pogranično utvrđenje. Nalazio se na dominantnom mjestu, imao je zadatak da kontrolira granicu i dolinu Lima. Osiguravao je putni pravac koji je išao od Komorana za Sjenicu i Trgovište, zatim put od Prijepolja i Mileševa prema Sjenici (Spasić, 1996, 55–56).

JAGAT U PRIBOJU

Na lijevoj obali Lima, na vrhu planine Mali Bić (926 m), nalaze se ostaci grada *Jagata*. Najlakše je utvrđenje prići iz sela Crnuzi. Grad je imao nepravilan četverokutni oblik. Na sjevernoj strani utvrđenja u zidni plato uklopljena je kula. Unutrašnjost kule ima površinu od oko 120 m² i u njoj se nalazi cisterna za vodu. Na terenu

⁶ Zahvaljujemo se arheologu Savu Derikonjiću na ustupljenim fotografijama i davanju suglasnosti da se objave.

su vidljivi ostaci dva zida koji su išli prema unutrašnjosti tvrđave i sijekli je pod pravim kutom. Površina koju obuhvaćaju zidovi grada ima oko 1.200 m², a debljina zidova je 2,80 m. Na zapadnom dijelu nalazi se jedna manja kula, čija je unutarnja površina 50 m², a debljina zida je samo 1 m. Očuvani dio zida visok je oko 2 m. Ovu isturenu kulu i samo utvrđenje spaja zid dužine od 90 m, debljine 120 cm, dok visina očuvanog zida iznosi od 1,5 do 3,5 m (Lutovac, 1960, 3; Nikolić, 1975, 39–42).

U srednjovjekovnim pisanim izvorima utvrđenje se ne spominje. Povijesna dokumenta i putopisci iz XVI. stoljeća daju nam podatke o ovom utvrđenju. U nekim zapisima pominje se pod imenom Pribon. U svom putopisu Benedikt Kuripešić 1530. godine zapisao je da je vidio grad Pribon i njegove stare zidine. Putopisac Leonardo Nogarol, član poslanstva Josipa Lamberga (namjesnik Kranjske), 1532. godine pominje varošicu Pribon i njene stare bedeme. Pomenuti putopisci putovali su kroz Polimlje prema Carigradu, kod osmanskog sultana, kao izaslanici ugarsko-hrvatskog kralja Ferdinanda I (Matković, 1881, 200–201, 214). Jedan zapis iz 1579. razrješava nedoumicu imena utvrđenja, dijelom u kome stoji: *mesto Priboi Jagat* (Spasić, 1996, 44). Po arhitektonskim odlikama tvrđava je nastala početkom XV. stoljeća. Prilikom njenog zauzimanja 1465. godine Osmanlije su je strušile. U XVI. stoljeću bila je u ruševinama, što nam potvrđuju putopisci. Početkom XIX. stoljeća tvrđava je obnovljena. Osmanlije su iz nje branile granicu Bosne i Hercegovine od oslobođene Srbije. Na Austro-Ugarskoj karti iz 1914. godine na tom mjestu je upisano *Ruine Jagod* (Nikolić, 1975, 39, 44). Ni ovo utvrđenje nije arheološki istraženo do kraja.⁷

UTVRĐENJA NA PROSTORU DONJEG I SREDNJEG POLIMLJA U POVELJAMA STJEPANU VUKČIĆU KOSAČI OD ALFONSA V. ARAGONSKOG (1444. 1454.) I FRIDRIHA III. HABZBURŠKOG (1448.)

Poslije smrti bosanskog kralja Tvrtka II. u jesen 1443. godine otpočelo je razdoblje neprijateljstva između novog kralja Stefana Tomaša i velikog vojvode Stjepana Vukčića, koji se tada još bliže povezao sa Osmanlijama. Kralj Tomaš je našao za saveznika Ivaniša Pavlovića u Bosni, a od drugih država Venecija mu je bila najprirodnija jer je bila u ratu sa Kosačama. Mlečani su istisnuli vojvodu iz Donje Zete, a kralju Tomašu i vojvodi Ivanišu prišli su vojvoda Sladoje Semković i Radivojevići. Početkom siječnja 1444. godine ovaj savez postigao je velike uspjehe protiv vojvode Stjepana. Saveznici su uspjeli da ga potisnu u dolinu Neretve, a veljače 1444. godine trg Drijeva je bio u njihovim rukama. U takvoj situaciji

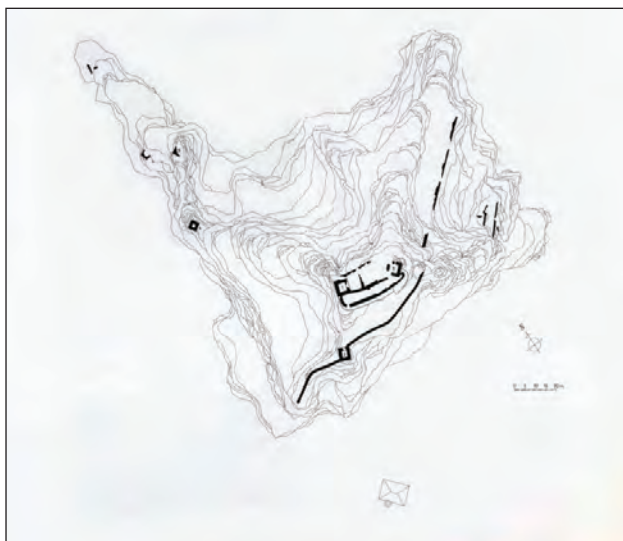
Stjepan Vukčić je bio prisiljen potražiti saveznika i zaštitnika na drugoj strani. Odmetnuvši se od kralja Bosne, prihvatio je vrhovnu vlast aragonsko-sicilijanskog kralja Alfonsa V. (1416.–1458.) (Ćirković, 1964, 71–75).

Najvažniji dokument koji govori o utvrđenjima na prostoru Srednjeg i Donjeg Polimlja predstavljaju povelje Stjepanu Vukčiću Kosači, koje su izdali kralj Alfons V. Aragonski u dva navrata i Fridrih III. Habzburški. Prva povelja je izdata u Napulju 19. veljače 1444., kojom Alfons V. potvrđuje sve pobrojane posjede vojvode Stjepana. Povelja kralja Alfonsa otkriva šta su obje strane nudile jedna drugoj i tražile. „Predavajući“ se kralju, Stjepan je nudio da izdržava 1.000 napuljskih konjanika (napuljska strana je izračunala da ta suma iznosi 32.004 dukata godišnje), ali je zauzvrat tražio da se Alfons uzme kod rimsko-njemačkog vladara, Venecije, bosanskog kralja i vojvode Ivaniša Pavlovića da mu se vrate oduzeti posjedi. Kralj je ne samo na to pristao već je obećao da će uložiti takav trud kao da su u pitanju njegovi teritoriji i prima ga za *suo vero et bono recommendato*, dok je Stjepan primio aragonskog kralja kao „starijeg“ brata za zaštitnika i branitelja. Drugom poveljom izdatom u Beču 20. siječnja 1448. godine, to isto čini i Fridrih III. Iz uvoda ove povelje saznajemo da je on zapravo potvrdio Stjepanu Kosači jednu raniju povelju, kojom je kralj i car Žigmund Luksemburški (1387.–1437.) vojvodi Sandalju Hraniću potvrdio gradove koji se u njoj navode. Dokument su kasnije verificovali Albert II. Habzburški (1437.–1439.) i Elizabeta, kraljica Ugarske i Češke (1439.–1440.). Treću povelju Alfons V. izdaje 1. lipnja 1454., sa sličnim sadržajem kao povelju iz 1444. godine.⁸ Ove povelje prvorazredni su izvor podataka o posjedima Stjepana Vukčića. U njima su označena utvrđena mjesta (*castra*) i u većini slučajeva daje se ime župe. Veliki broj utvrđenih gradova navedenih u poveljama iz 1444., 1448. i 1454. godine nalazi se na ovom prostoru. Utvrđeni gradovi sa vojnim posadama štitali su važne putove i prolaze, a prema rasporedu u poveljama može se sagledati organizacija obrambenog sustava. Većina njih ima veliki strategijski značaj: kontrolira dolinu Lima ili brane prilaze kroz kanjone manjih rječica koje se na ovom prostoru ulivaju u Lim. U vojnoj organizaciji Kosača utvrđenja su imala izuzetan značaj. Bila su to ključna uporišta obrane o kojima je ovisila sudbina određenih oblasti. Čin osvajanja bio je nezamisliv, bez zauzimanja utvrđenog grada. Jaka uređenja i sustavi fortifikacija predstavljali su garanciju opstanka države. U poveljama na ovom prostoru popisano je šest utvrda: Mileševac, Kovin, Oštrik, Klek, Severin i Hrsovac.

Utvrđenje *Mileševac* smješteno je na vrhu litice, na ulazu u klisuru rijeke Mileševske, udaljeno je 2 km jugoistočno od manastira Mileševe, 7 km istočno od Prije-

7 U rujnu 2017. godine Zavičajni muzej u Pribuju započeo je arheološka iskopavanja, koja će nam pomoći da se odredi prvobitna gradnja i kasnije prepravke.

8 O poveljama Stjepana Vukčića Kosače, koje su izdali kraljevi Alfons V. Aragonski (1444. i 1454.) i Fridrih III. Habzburški (1448.), opširnije vidjeti u: Thallóczy, 1914, 359–363, 378–380, 394–400; Dinić, 1978, 178–251; Ćirković, 1964, 75–77; Vego, 1980, 452–486 (sa faksimilima povelje iz 1444. i 1448.); Mulić, 2004, 69–72; Spremić, 2005, 356.

Sl. 9: Situacioni plan sa tlocrtom ostatka utvrđenja Mileševac (Gavrić, Kovačević, 2013, 280)

polja, na mjestu današnjeg naselja Hisadžrik. Mileševski grad vršio je funkciju zaštite manastira Mileševe i trga Prijepolja. Tvrđava se sastojala od dva grada: Gornjeg i Donjeg. Sa južne strane nalazilo se podgrađe i jedini prilaz gradu (Deroko, 1950, 129–130; Mišić, 2010, 180). Plan utvrđenja ukazuje da nema kontinuiranih zidova koji zatvaraju čitav branjeni prostor, već samo na najvišem dijelu koji ima funkciju citadele. Citadela čine dvije kule, smještene na suprotnim krajevima. Kule su povezivala dva zida, iz prvaca zapad–istok, koji su danas djelimično sačuvani. Zidovi su sačuvani u različitim visinama, zid prema zapadu je visok preko 8 m, dok su ostali niži. Kula je zidana lomljenim i pritesanim kamenom, uz upotrebu drvenih greda kroz masu zida. Na unutarnjim površinama zidova postoje otvori od grede, nekadašnje međuspratne drvene konstrukcije. Na istočnom kraju citadele nalazi se druga kula, koja je nepravilnog četverokutnog oblika tlocrta (trapezoid). Jugoistočni zid je sačuvan do oko 6 m visine, a u sjeveroistočnom zidu postoji prozorski otvor širine 0,70 m i visine 1,50 m. Zidovi druge kule su zidani lomljenim i pritesanim kamenom, osim ugaonika, koji su izvedeni od pravilno tesanih komada sige i sve je vezivano krečnim malterom. Južno od citadele nalazi se dugačak zid koji se pruža u pravcu istok–zapad i jedna kula koja ga presjeca bliže zapadnom kraju. Zid i kula su izgrađeni tako da se između njih i južnog visokog zida citadele formira jedna veća neravna površina širine 10–12 m i dužine oko 40 m. Unutar utvrđenja postoji izvor pitke vode što je omogućavalo obranu od potencijalne duge opasade. Funkciju obrambenih zidova za veći dio bra-

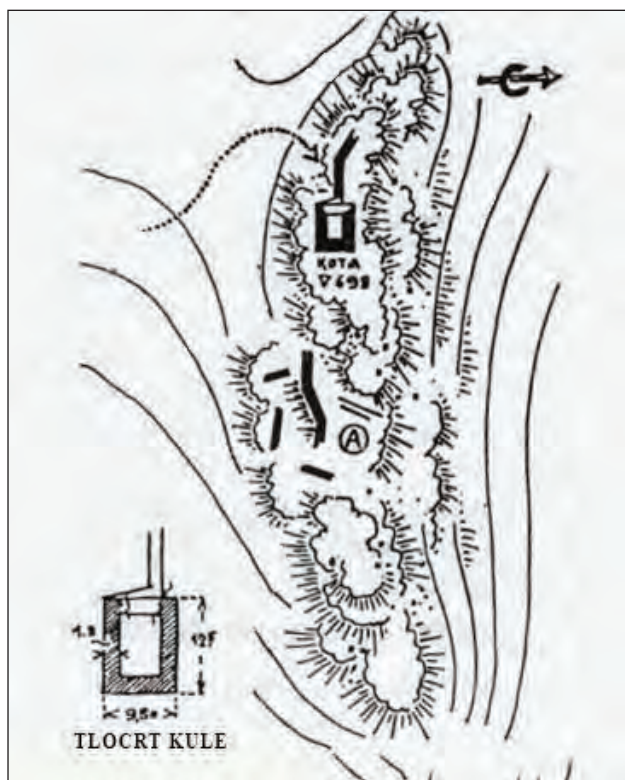

Sl. 10: Položaj Mileševca (fotografija: M. Premović, 2011)

njenog prostora preuzimaju vertikalni stjenoviti odsjeci. Na pozicijama gdje bi napadač eventualno mogao da savlada stijenu, postoje zidovi i kule. Sam teren je diktirao tlocrt utvrđenja i prostorna rješenja. Jedina slaba točka koja je omogućavala pristup u grad je jugoistočna strana, zbog čega je baš tu podignuta kapija čiji ostaci i danas postoje (Gavrić, Kovačević, 2013, 280–286). Položaj utvrđenja na strmom uzvišenju čini ga nepristupačnim ili djelimično teško pristupačnim.

Mileševac se prvi put pominje u povelji Alfonsa V. iz 1444. kao *Mileseuischi*. On se pominje u povelji kralja Fridriha III. 1448. *Mileschetsky*, a u drugoj Alfonsovoj povelji iz 1454. kao *Mileseuschi* (Dinić, 1978, 198–199). Sedamdesetih godina XX. stoljeća obavljena su minimalna arheološka istraživanja, koja nisu pružala dovoljno podataka za precizno datiranje (Minić, 1976, 100–104). Najnovija istraživanja ukazuju da je utvrđenje sagrađeno u XIV. stoljeću. Arheološka iskopavanja iz prošlog stoljeća dala su neke podatke koja se odnose na sustav obrane. Otkrivene su strjelice, djelovi oklopa, pancir i jedna puška kukača iz XV. stoljeća. Jugoistočno od Mileševca, na blagoj padini prema rijeci Mileševki, nalaze se ostaci jednobrodne crkve, u narodu poznate kao Ružica, koja je sagrađena u XIII. stoljeću (Gavrić, Kovačević, 2013, 287–292). Osmanlije su Mileševac osvojile 1465. godine,⁹ mada postoji mišljenje da je osmanska posada ušla u grad 1439. godine (Šabanović, 1959, 28). Sumarni popis sandžaka Bosna iz 1468./69. godine bilježi aktivnost tvrđave poslije osvajanja. Posadu Mileševca činilo je 19 posadnika, a dizdar tvrđave bio je Skender. Posadnici tvrđave bili su iz raznih krajeva: Kasim iz Anadola, Iljas iz Ćustendila i dr. (Aličić, 2008, 222–227). Prema podacima osmanskog deftera za sandžak Hercegovinu iz 1475./77. godine posadu grada Mileševca sačinjavalo je 21 vojno lice (Čar–Drnda, 1985, 112).

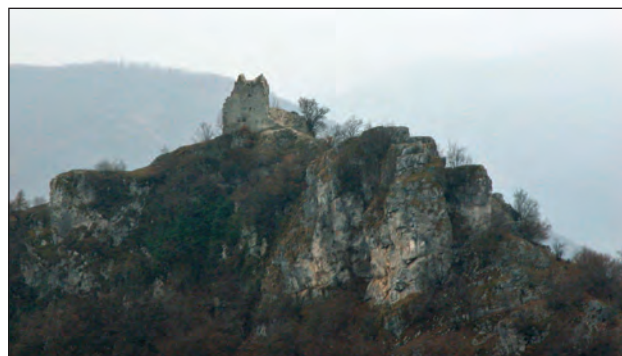
⁹ Vidjeti o tome više u: Čar–Drnda, 1985, 113. U prvoj polovici ožujka 1466. herceg Stjepan, u jednoj molbi upućenoj Veneciji, izričito spominje i Mileševac među gradovima koje su Osmanlije osvojile: *E mandi dala suo maista mio fiol conte Vulatcho, chel debia sollicitar la maiesta sua, chel dovesse succurer li diti castelli, de li qual cinque cattelli tre sono perssi*, Milleseuaç (Ljubić, 1891, 351).

Sl. 11: Situacioni plan ostataka uvrđenja Kovin (Deroko, 1950, 116)

Srednjovjekovna tvrđava *Kovin* (narod je naziva i Jerinin grad) nalazi se na oko osam kilometara sjeverno od Prijepolja, na lijevoj obali Lima, u blizini sela Džurova, na vrhu kamenitog uzvišenja. Utvrđenje je postavljeno na pravcu rijeke i klisure, pa je pristup bio moguć samo sa jugozapadne strane. Na najuzvišenijoj terasi podignuta je masivna četverokutna kula, dok su ostali djelovi utvrđeni zidovima samo na onim mjestima gdje je pristup utvrđenju bio lakši. Najveći dio prirodno je bio utvrđen liticama koje padaju na sve strane, koje su činile grad nepristupačnim sa cijele istočne, sjeverne i južne strane. Na terasastim površima nalaze se ostaci cisterne iz koje se tvrđava opskrbljivala vodom (Minić, 1976, 104; Terzić, 1997, 508; Mišić, 2010, 130). U podnožju utvrđenja, na oko 500 m prema jugozapadu, nalazi se prapovijesno nalazište (Fostikov, 2012, 422).

Kao tvrđava Stjepana Vukčića Kosače pominje se u poveljama Fridriha III. iz 1448. (*castrum Conin*) i Alfonsa V. iz 1454. godine (*civitate Chovino*) (Dinić, 1978, 199–200). Tvrđavu Kovin pominje osmanski poznati putopisac Evlija Čelebija 1664. godine. Po njegovom kazivanju grad je podignut za vrijeme srpskih kraljeva, a osvojen je za vrijeme Kosovske bitke 1389. godine (Čelebija, 1967, 388). Međutim, ne postoje pouzdani podaci da li je Kovin sagrađen prije XV. stoljeća. Veoma je teško odrediti vrijeme njegovog nastanka bez sistematskih istraživanja, prevashodno arheoloških.

Sl. 12: Položaj i ostaci Kovina (fotografija: S. Derikonjić, 2017)

Oštrik se prvi put pominje u povelji Fridriha III. 1448. godine (*castrum Ostrich*), iza Mileševca, Kovina i Severina. U drugoj povelji (1454.) pominje se *civitate Ostrich* između Mileševca i Kovina. Kao razlog nepominjanja u prvoj povelji iz 1444., leži u pomjeranju granice Kosača nekoliko godina kasnije (Dinić, 1978, 251; Vego, 1980, 472, 484). Najnovija arheološka istraživanja locirala su ostatke tvrđave na brdu Oštrik (1283 m), u Zlatarskim Čelicama, na teritoriju današnje općine Nova Varoš u Srbiji. Našu pažnju usmjerićemo ka onom što su na svijetlo dana iznijela arheološka istraživanja. Utvrđenje je, oblikom i veličnom, prilagođeno zaravnjenom prostoru. Bilo je izuzetno dobro učvršćeno sa bedemima i kulama na kutovima. Spoljašnji zidovi napravljeni su od kamena u cijeloj dužini. Na sjeveru se nalazi litica, uz koju je podignut tanji zid od sitnog kamena. Na toj strani se naziru ostaci jedne ili dvije građevine. Zidna platna najčešće su širine 0,70 do 0,90 m, a bila su zidana sitnim kamenom i povezana krečnim malterom. Nekoliko prirodno udubljena u padini bilo je prilagođeno za tlocrte objekata. Izduženi uski plato uz istočnu stranu utvrđenja zaravnjen je i iskorišten za podizanje veće građevine između dvije kutne kule, dok je veći dio utvrđenja nagnut prema zapadu. Prirodno udubljenje uz južnu građevinu iskorišteno je za podizanje cisterne za vodu, čiji su ostaci vidljivi na terenu. Za razliku od drugih utvrđenja u Polimlju (Bihora, Mileševca i Kovina) Oštrik je imao relativno veliki unutarnji prostor. Između dva zida, od nešto krupnijeg kamena izgrađen je ulaz u utvrđenje i formirana dvostruka kapija. Istočno od tvrđave pronađeni su ostaci prapovijesnih humki i ostaci staništa, što svjedoči o kontinuitetu naseljenosti ovog prostora. U susjednoj Kratovskoj dolini nalazilo se sjedište obitelji oblasnih gospodara Vojinovića–Altomanovića. Ispod Oštrika nalaze se ostaci njihovih dvorova, ubicirani su u selu Rutoši na lokalitetu Kuljani (na terenu su vidljivi ostaci zidova i kula). U blizini Rutoša nalazi se i manastir Sv. Nikole u župi Dabar, Vojinovići su bili drugi njegovi ktitori i izabrali su ga kao mjesto za sahranjivanje članova svoje obitelji (Bunardžić i suradnici, 2008, 48–66). Utvrđenje na Oštriku opredjeljeno je kao kasno srednjovjekovni grad, kao jedno u

Sl. 13: Situacioni plan utvrđenja Oštrik (Bunardžić i suradnici, 2008, 53)

nizu utvrđenja koje prati sjeveroistočni dio granice velikog posjeda hercega Stjepana Vukčića Kosače, prema srpskoj Despotovini.

Tvrđava *Klek* prvi put se pominje u povelji Alfonsa V. iz 1444. godine (*Chechnauchoy castello con lo contato*), kao utvrđenje na granici prema srpskoj Despotovini (Vego, 1980, 466, 469). Nalazi se na oko 3 km sjeveroistočno od Oštrika, na lijevoj obali rijeke Uvac, na lokalitetu Grad. Utvrđenje *Klek* u selu Rutoši pozicionirano je na oštroj okuci rijeke Uvac, pa je prirodno okruženo sa tri strane rijekom, a prilaz je jedino bio moguć sa jugozapadne strane. Izgrađen je na zaravnjenom vrhu stijene, pristupačan jedino jednim uskim usjekom u stijenu, dok se sa ostalih stijena nalaze vertikalne litice.¹⁰ Tvrđava je oblikom i veličinom prilagođena konfiguraciji terena, odnosno prati njegov prirodni izduženi oblik. Bedemi su otkriveni samo na pojedinim mjestima prostiranja, ali je vidljivo da idealno prate ivicu zaravni. Ostaci četverokutne kule nalaze se na samom vrhu, pa je izvjesno da se radilo o kuli-osmatračnici, izgrađenoj od lomljenog i pritesanog kamena u malteru. Na terasastim zaravnima nalaze se tragovi manjih zgrada. Ovo utvrđenje je malih dimenzija, u njemu je stalno boravila samo vojna posada zadužena da kontrolira i čuva prolaz dolinom Uvca. U podnožju, na jugozapadnoj strani od uzvišenja na kome je grad, prema arheološkim nalazima prostiralo se podgrađe (Minić, 1976, 105–106; Obrenija, Minić, 1980, 308–309). Kao hercegov posjed navodi se u poveljama Fridriha III. *castrum Klekh* (1448.) i Alfonsa V. *civitatis Clech cum castris*

¹⁰ Sedamdesetih godina XX. stoljeća arheološki je istražen samo krajnji sjeverni i južni dio utvrđenja (Obrenija, Minić, 1980, 308–309).

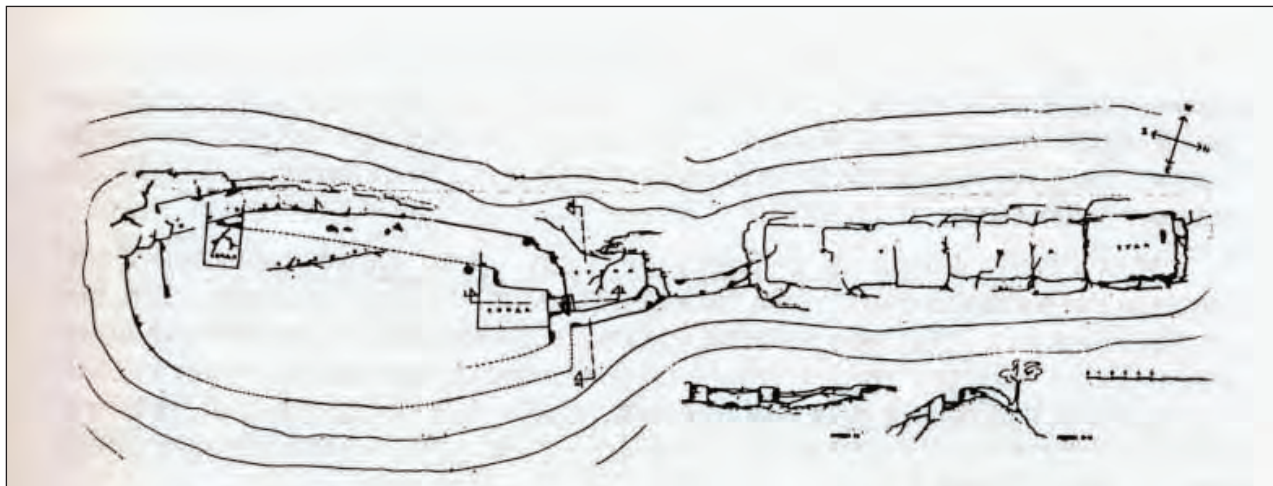
¹¹ Toponim Severin postoji u Hrvatskoj kao naseljeno mjesto i općina, u Bjelovarsko-bilogorskoj županiji. U Rumuniji postoji grad Drobeta-Turnu Severin, u povijesnoj pokrajini Vlaška (Nikolić, 1975, 35–36).

Sl. 14: Ostaci zida utvrđenja Oštrik (Bunardžić i suradnici, 2008, 54)

et pertinentiis suis (1454.) (Dinić, 1978, 198).

Idući dalje niz Lim, na prostoru između Rudog i Priboja, nalazi se srednjovjekovno utvrđenje *Severin*. Ostaci se danas nalaze na vrhu brda Medustene, oko dva km jugoistočno od današnjeg naselja Sjeverina.¹¹ Utvrđenje ima tlocrt oblika nepravilnog trokuta i pokriva površinu od oko pola hektara. Dvije strane čine zidovi koji su danas sačuvani u visini od 4,5 m, a treća strana je provalija iznad kanjona rijeke Sutjeske. Oblik tvrđave, koji je pozicioniran uz samu provaliju, pokazuje maksimalno prilagođavanje terenu. Zidovi su zidani s obje strane od krupnog kamena različitih dimenzija. Na mjestu gdje se sučeljavaju dva zida nalazi se kula kružnog tlocrta koja se manjim dijelom uklapa u bedemske zidove, a većim dijelom izlazi izvan linije bedema. Spoljni obim kule je 47 m, zid je debljine 240 cm, a unutarnja površina oko 80 m². Kula je zidana s oplatom na obje strane zida, a sredinu ispunjava kamen koji je zaliven malterom. U zidu su vidljivi ostaci drvenih greda koje su služile kao armatura, što je bio tipičan način zidanja srednjovjekovnih utvrđenja u Polimlju. Visina očuvanog zida kule je različita i iznosi od 5 do 12 m. U jugozapadnom dijelu nalazila se kapija. Kao dodatak obrani oko utvrđenja nalazio se rov, koji je branio pristup. Uloga Severina je bila da kontrolira prolaz kroz klisuru rječice Sutjeske i da brani Drinski put, od Goražda prema Pljevljima i Prijepolju, lijevom obalom Lima (Nikolić, 1975, 36–39; Mišić, 2010, 253). U blizini Severina, na suvremenom groblju sela Pristoje, nalazi se srednjovjekovna nekro-

Sl. 15: Situacioni plan sa tlocrtom ostatka utvrđenja Kleka na Uvcu (Obrenija, Minić, 1980, 308)

pola, na kojoj su sačuvana dva reljefna ornamentirana stećka. Na prostoru Donjeg Polimlja nalazi se veliki broj srednjovjekovnih nekropola iz XIV. i XV. stoljeća (Bejtić, 1971, 191–194; Mišić, Fostikov, 2016, 34–35).

Prvi pisani podatak o tvrđavi potječe iz povelje Alfonsa V. 1444. godine (*Serauansche, castello con contato*) (Dinić, 1978, 241). Na osnovu oblika kule arheolozi smatraju da je nastao u prvoj polovici XV. stoljeća (Nikolić, 1975, 38). Severin se ubraja u manje poznate i veoma rijetko posjećivane trgovačke karavanske postaje u Polimlju. Uz utvrđenje razvilo se podgrađe, bez razvijene gospodarske funkcije (Premović, 2015, 706). Krajem siječnja 1449. godine zabilježeno je, da je Dmitar Vukošić *qui stat sub Seuerino in Polimie, homo domini chercech Stiepani*, opljačkao i ubio jednog Dubrovčanina (DADU, LDF, sv. 22, fol. 11, 30. l. 1449). Utvrđenje se pominje u povelji Fridriha III. 1448. (*castrum Severin*), kao i povelji Alfonsa V. iz 1454. godine (*civitate Severino cum castris et pertinentiis*) (Dinić, 1978, 241–242). Severin je upisan u poimeničnom popisu iz 1475./77. godine kao selo, čiji su prihodi ulazili u sastav timara Arslana i Arnauta Karadoza, posadnika tvrđave Mileševac (Aličić, 1985, 593).

Naziv "Polimlje" prvi put je zabilježen 1444. godine prilikom popisa utvrđenja Hrsovac (*Creseuaz Opolimio, castello con lo contato*). U poveljama Stjepanu Vukčiću Kosači utvrđenje je upisano 1448. (*castum Hersewetz*) i 1454. (*civitate Chronam cum castris et pertinentiis suis*), kao njegov posjed. Ova tvrđava nalazila se ispod Severina, a na tom prostoru postoji lokalitet Gradina na koti 1191 m nadmorske visine, za koju se smatra da se tu nalazio Hrsovac. Nažalost, ovaj lokalitet nije arheološki istražen, što otežava pristup ovoj temi, jer nema pisanih podataka o njemu. U neposrednoj blizini lokaliteta nalazi se toponim Hrašće (Dinić, 1978, 250;

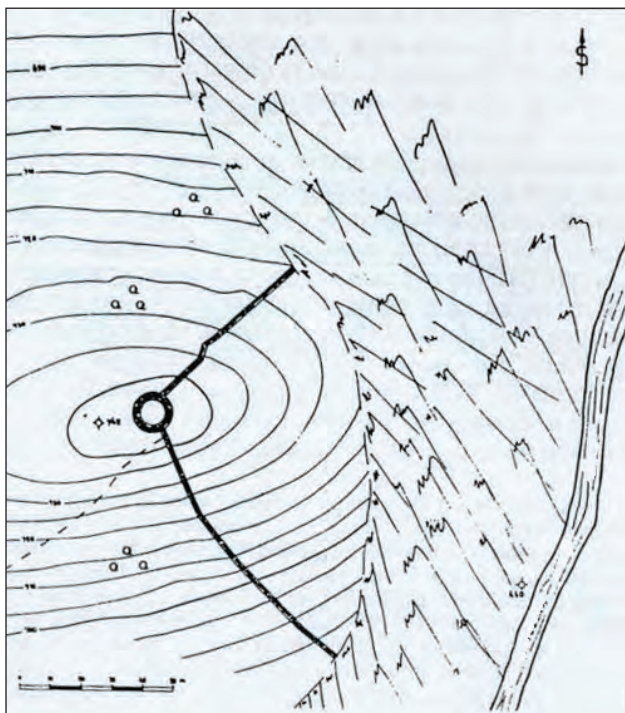

Sl. 16: Ostaci utvrđenja Kleka (fotografija: dokumentacija Zavoda za zaštitu spomenika kulture – Kraljevo)

Mišić, 2010, 314). Očigledno je utvrđenje Hrsovac imalo vojno stratešku namjenu, u nizu utvrđenja Kosača, na granici prema srpskoj Despotovini sa jedne strane i oblasti obitelji Pavlovića sa druge strane.

Promatrana u cjelini, gotova sva utvrđenja na ovom prostoru (osim Grada u Plavu) pripadaju tipu brdskih utvrđenja.¹² Teren na kome su tvrđave podignute sastoji se od vrlo složenih slojeva u petrografskom (facijalnom) smislu. To su slojevi krečnjaka, laporaca, rožnaca, škriljaca, tufova, pješčara, konglomerata, breča, eruptivnih i nekih

12 Većina tvrđava u poznom srednjem vijeku na prostoru Crne Gore, Srbije, Bosne i Hercegovine pripada tipu brdskih utvrđenja. Vidjeti: Mijović, Kovačević, 1975; Popović, 1995, 33–52; Mišić, 2010.

Sl. 17: Situacioni plan utvrđenja Severin (Nikolić, 1975, 36)

drugih stijena. Ovi slojevi u osnovi pripadaju paleozoiku i trijasi, a najviše su zastupljene stijene iz takozvane dijabaz-rožnačke formacije (Lutovac, 1961, 33–34; Dragović, 2004, 16–36). Primijenjena fortifikaciona rješenja u veoma pojednostavljenim formama oslikavaju uzore iz srednjovjekovne vojne arhitekture. Nepravilnim oblicima, tlocrt utvrđenja je obično dobro prilagođen reljefu, što je omogućavalo da se smanje debljine bedema i da se gradnja kula svede na najmanju moguću mjeru. Smještena na obroncima planina, nad rijekom, na ušću rijeke, odsječeni od planinskog masiva dubokim usjecima, većina utvrđenja mogla bi se svrstati i u poseban tip gradova, karakterističan za srednjovjekovno razdoblje čitave srednje Europe, izdvojen kao odsječeni grad ili *Abschnittsburg* (Spasić, 1996, 67). O graditeljima utvrđenja danas se ništa ne zna. Imajući u vidu već navedene odlike koje su uočene, a uspoređujući sa bosanskim utvrđenjima, moglo bi se zaključiti da najvećim dijelom predstavljaju ostvarenja domaćih majstora. U procesu građenja učestvovalo je lokalno stanovništvo, koje je pribavljalo materijal. Vjerojatno su bili angažirani u izgradnji i zidari iz Primorja (Popović, 1995, 51).

Na arhitekturu utvrđenja u Polimlju utjecao je stil Romanike. Elementi romanike primjećuju se u karakterističnom tlocrtu grada, sa jedinstvenim prostorom, relativno niskim bedemima, zdepastoj glavnoj kuli kvadratnog ili pravokutnog (rijetko kružnog) oblika tlocrta, građevin-

Sl. 18: Ostaci utvrđenja Severin (fotografija: M. Bunardžić, 2014)¹³

skim detaljima svedene i stroge forme, pri izgradnji ulaznih, kutnih i bočnih kula (Spasić, 1996, 68).

U pisanim dokumentima nemamo podataka o brojnosti vojnih posada za svako utvrđenje pojedinačno. Uz vojnu posadu, u obranu tvrđava uključivali su se i stanovnici župe. Brojnost vojnih posada najbolje ilustriraju podaci iz osmanskih deftera, koji su nastali ubrzo poslije zauzimanja Polimlja od strane Osmanlija. U sumarnom popisu Bosanskog sandžaka iz 1468./69. u utvrđenju Mileševac upisano je 20 vojnika sa zapovjениkom (Aličić, 2008, 222–227). U poimeničnom popisu Hercegovačkog sandžaka posadu Mileševca sačinjavalo je 21 vojno lice (Aličić, 1985, 244, 252–259, 319, 336–340; Čar-Drnda, 1985, 112). U Bihor gradu 1477./78. godine popisano je 26 vojnika sa zapovjednikom (Katić, 2011, 53–66). Na osnovu ovih podataka možemo zaključiti da je u utvrđenjima u Polimlju obično boravilo od 20 do 30 vojnika.

Većina utvrđenja imala su svoja podgrađa. U razdobljima mira jedan dio posade boravio je u njima. Podgrađa su važni i sastavni dio srednjovjekovnih utvrđenja, jer se u njima živjelo i tamo su se obavljale sve funkcije. Kompletna vojna posada boravila je kada je prijetila opasnost ili kada je tvrđava napadnuta. Za vrijeme osmanskog osvajanja (1455., 1463. i 1465.) veliki broj utvrđenja stradao je na ovom prostoru. U osmanskim popisima upisana su samo utvrđenja Mileševac i Bihor. Zbog svog povoljnog geografskog i vojnog položaja, Osmanlije su u njima smjestile svoje vojne posade. Ostale tvrđave na ovom prostoru napuštaju i uništavaju (Plav, Vodički grad, Jagat (Turci su ga obnovili tek u XIX. stoljeću), Kovin, Oštrik, Klek, Severin i Hrsovac). Osmanskoj državi nije odgovarao veći broj utvrđenja jer

13 Zahvaljujemo se arheologu mr Marini Bunardžić na ustupljenim fotografijama i davanju suglasnosti da se objave.

Sl. 19: Srednjovjekovna utvrđenja u Polimlju u XIV. i XV. stoljeću i granica između Kosača, Pavlovića i srpske Despotovine

se njihova glavna osvajačka vojska povlačila, pa su u samo strateški značajnijim tvrđavama ostavljali posadu.

U toponomastici Polimlja primjetna je znatna učestalost naziva: Gradina, Gradac, Kula, Kuline, Podgradina, Podgrad, Zagrad, Zagradina, Zgrade, Gradinica itd. Njihova brojnost ukazuje na mogućnost da se na ovom prostoru nalazi veći broj ostataka antičkih i srednjovjekovnih utvrđenja, što svjedoči o kontinuitetu naseljenosti ovog prostora (Bejtić, 1976, 97, 102–107; Fostikov, 2016, 341–357). Veoma je teško odrediti vrijeme nastanka utvrđenja ukoliko nemamo pisanih podataka, zato je neophodno sprovesti sistematska arheološka istraživanja.¹⁴

GRANICA U POLIMLJU IZMEĐU KOSAČA, PAVLOVIĆA I SRPSKE DESPOTOVINE

Krajem XIV. i početkom XV. stoljeća granica u Polimlju bila je dinamična i često se mijenjala. Na pomicanje granice utjecali su razni politički čimbenici: česte promjene na bosanskom prijestolju, ratovi Bosne s Dubrovnikom i Ugarskom, sukobi Sandalja i antagonizmi s ostalim oblasnim gospodarima, njegova zauzetost teritorijalnim aspiracijama i osvajanjima na jugu i na jugoistoku (Sandalj je stekao i posjed obitelji Sanković i tako izašao na rijeku Neretvu), prodor Turaka i njihovo uplitanje u unutarnje sukobe.

Promjene nestalne granice u Donjem i Srednjem Polimlju mogu se pratiti kroz dubrovačke izvore, koji nas o tome na nekoliko mjesta izričito obavještavaju. Dubrovčani su brižljivo bilježili smjene vlasti i pomicanje granice, kojima je izgleda najviše bilo izloženo Donje Polimlje. Kao pogranična oblast između Kosača, Pavlovića i Srbije, ovo područje postaje predmet njihovih pretenzija. Njihova sukobljavanja naročito su izražena krajem XIV. i u prvim desetljećima XV. stoljeća.

U dokumentima se naglašava da područje oko manastira Svetog Nikole 1395. (*contrata S. Nicolai de Bagna partium Bossine*) i krajem studenog 1397. (*contrata S. Nicolai de Bagna partium Bossine*) pripada Bosni (Jireček, 1959, 487; Šakota, 1981, 17). U srednjem vijeku postojala su dva Dabra: Dabar u Donjem Polimlju i Dabar u Humskoj zemlji. Dubrovački izvori izričito su bilježili kada je u pitanju humski Dabar u Bosni (*de Dabar Regni Bosna*, 12.VIII.1398.) (DADU, DC, sv. 33, fol. 31, VIII. 1398.). U jednom ugovoru od 30.IV.1395. za Dabar se kaže *de Dabar, partium Sclavonie* (DADU, DC, sv. 36, fol. 157, 30.IV.1395.). Tri godine kasnije, u srpnju 1398. spominje se Veselko pokojnog Milše Čekanića *de Xadbra partium Sclavonie* (DADU, DC, sv. 33, fol. 119, 12.VIII.1398.). Pod termininom *Sclavonia* u Dubrovačkim arhivskim knjigama isključivo se označava Srbija (Dinić, 1978, 33–36). U jednoj bilješci iz Dubrovačkog

arhiva saznajemo da je Banja 1405. godine bila u vlasti kneza Pavla Radenovića (Ćirković, 2003, 41). Tijekom 1405. godine i Bukovica je ušla u sustav teritorija kneza Pavla. O tome nam govori sljedeći podatak: tijekom rujna 1405. vlasi ponosnici trebalo je da prenesu 52 tovara tkanina i druge robe *in Nabuchovica ad Lim super territorio comitis Pauli* (Ćuk, 2002, 381). Bukovica se nalazila nizvodno od manastira Banje, na desnoj obali Lima, prema Drini. Pri samom ušću Lima u Drinu, na planini Bujak, Pavlovići su imali svoju carinu. Do nove teritorijalne promjene došlo je iste godine u korist Srbije. Prema ugovoru od 18. srpnja 1405. navodi se jasna odrednica pripadnosti Banje *ad partes Sclavoniae in loco vocato ecclesia S. Nicolay* (Dinić, 1978, 123; Šalipurović, 1979, 205). Sljedeće godine došlo je i do smjene vlasti i pomicanja granice Srbije prema Prijepolju. U jednom ugovoru, koji je registriran u Dubrovniku, krajem svibnja 1406.: vlah Herak Milošević, ponosnik, obavezao se dubrovačkom trgovcu Petru Lukareviću da će prevesti tkaninu i druge robe u mjesta Bukovicu i Prijepolje (*ad partes Sclavonie videlicet in duobus locis primo in Buchoviza et in Priepogle*). Iz ovog izvora saznajemo da se Prijepolje 1406. godine nalazilo u sastavu Srbije, ali se nije dugo održalo u njenom sastavu (Ćuk, 2002, 381). Za manastir Svetog Nikole u Banji pouzdano se zna da se u razdoblju od 1405.–1415. nalazio u sastavu Despotovine. Ovi izvori jasno određuju da se tada dio Dabara, i to samo desna obala Lima, našla u granicama Srbije (Šalipurović, 1979, 196, 203; Mišić, 2012, 71; Mišić, 2014, 20–22). U isto vrijeme, za crkvu Svetog Apostola Petra u župi Lim često je u ugovorima stajalo da karavani idu: *ad partes Sclavonie ad ecclesiam S. Petri ultra flumen* (Dinić, 1978, 123).

Kao osnova za prikazivanje granice Kosača u Polimlju, mogu se uzeti povelje Alfonsa V. (1444. i 1454.) i Fridriha III. (1448.) u kojima se navode pogranična utvrđena mjesta (vojna utvrđenja) kao dio fortifikacionog sustava. Utvrđenja su činila jedan niz koji je približno pratio tok rijeke Lim i pravac granice sjeveroistočnog dijela hercegovih posjeda. Njihovo lociranje povremeno na lijevoj, a povremeno na desnoj obali Lima, ukazuje da se granica pružala približno obalom rijeke.

Granica Kosača u Polimlju išla je od utvrđenja Pavlovića Brodar, koje je smješteno iznad lijeve obale Drine, naspram ušća Lima u Drinu (Bejtić, 1976, 107). Nizvodnim tokom lijeve obale Lima granica je išla do utvrđenja Hrsovac, zatim prema Severinu. Prateći liniju utvrđenja i konfiguraciju terena granica je išla prema Jagatu. Obuhvaćajući lijevu obalu župe Dabar, granica je negdje između manastira Svetog Nikole i grada Kovina na lijevoj strani Lima, prelazila na desnu obalu (Mišić, 2012, 72). Na desnoj strani Lima, prema njegovom ušću graničili su se posjedi Kosača i Pavlovića. Pod vlašću

¹⁴ Imamo primjer, da su rezultati arheoloških iskopavanja promijenili datiranje utvrđenja na Gradini – Čadinje, smješteno 2 km jugozapadno od Prijepolja. Bez opipljivih dokaza Spasić (2002) navodi da je Čadinje "utvrđeni grad srednjovjekovnog trga Prijepolje" (84). Međutim, arheološka iskopavanja ukazuju da način gradnje i malobrojni ulomci keramike smještaju lokalitet u razdoblje kasne antike (Bulić, Aleksić–Čevrljaković, 2013, 213–224).

Pavlovića bila je planina Bujak, Ustikolina, Međeđa, Višegrad i Dobrun (Dinić, 1978, 182, 185–186). Granica je išla na utvrđenje Klek u Rutošima (sjevernije od njega nalazi se selo Radoinje), obuhvaćala je dolinu Kratovske rijeke, zatim preko utvrđenja Oštrik u Zlatarskim Čelicama, gdje je planina Kitonja prirodna granica. Cijela dolina Uvca ostaje Despotovini, a dolina rječice Bistrice pripadala je Kosačama. Granica Kosača prema Mileševcu išla je obroncima Zlatara iznad sela Gornja Bistrica i zaseoka Zlatara, spuštajući se u izvorišni dio rijeke Mileševke. Obuhvaćajući župu Crnu Stenu i manastir Mileševu, granica se preko planine Jadovnika spuštala prema Brodarevu (Mišić, 2012, 73–74). Na ovakav pravac granice ukazuje međusobna blizina pojedinih utvrđenja. Rastojanje između dvije susjedne tvrđave obično ne prelazi 15 km u ravnoj liniji (npr. između Kovina i Oštrika), a najčešće je i znatno manje (Oštrika i Kleka). Ova blizina ukazuje na veoma jaku graničnu obranu.

Dubrovački izvori opisuju od 1422. do 1437. godine bosansko selo Brezu kao granično mjesto između Bosne i Srbije. U nekoliko ugovora Breza se navodi kao: *usue ad locum que dicitur Bries ad confinia de Bosna et Sc-*

lauonia (19. lipnja 1425.); *ad Bresam ad confinia Sclauonie* (3. listopada 1436.); *usque ad locum Brese confinis Sclauonie* (15. travnja 1437.). Srednjovjekovna Breza odgovara današnjem selu Breza, između sela Mataruge i Kozice, u pljevaljskom kraju. Nedaleko od Breze kao prvo mjesto u Despotovini spominju se Komarani. Prema ugovoru od 4. veljače 1434. da bi se odredio položaj Komarana navodena je Breza *usque villam vocatam Comarani in Briesa districtum Sclauonie*. Komarani su danas predio i istoimeno selo sjeverno od Brodareva (Ćuk, 1987, 61–73; Premović, 2015, 702–703). Dakle, granica se provlačila između Breze i Komarana, tako da je Maoče pripadalo hercegu (Dinić, 1978, 256). Granica je na Taru izbijala u oblasti Dobrilovine i obuhvaćala župu Brskovo, pa je dalje išla preko planine Sinjajevine razvođen tako da su doline rijeka Bistrice, Štitarice i Plašnice pripadale despotu, a zapadni dio Sinjajevine pripadao je Kosačama (Luković, 2005, 142). Zatim je granica išla prema Morači, a potom na Tušinu (u Drob-njaku/Uskocima) i između rijeka Morače i Gračanice (Luković, 2009, 133–134). Ova granica Kosača održala se sve do pada pod osmansku vlast 1465. godine.

MIEVEAL FORTIFICATIONS IN POLIMLJE IN THE 14TH AND 15TH CENTURY

*Marijan PREMOVIĆ*University of Montenegro, Faculty of Philosophy, Department of History, 81400 Nikšić, Danila Bojovića bb, Montenegro
e-mail: premovicmarijan@yahoo.com*Gordana ROVČANIN,*University of Montenegro, Faculty of Architecture, Džordža Vašingtona bb, 81000 Podgorica, Montenegro
e-mail: goca.rovcnin@gmail.com

SUMMARY

In this paper we presented the medieval fortifications in Polimlje in the 14th and 15th centuries. The Polimlje region is a geographical entity, which includes the Lim river basin, on the territories of today's countries of Montenegro, Serbia as well as Bosnia and Herzegovina. We can divide fortifications in Polimlje into two groups. The first group includes: Plav, Bihor town (Upper Polimlje) and Vodički town (Middle Polimlje), which were territorially part of medieval Serbia. The second group includes fortifications that belonged to Bosnia, actually to Bosnian Kosača family: Mileševac, Kovin, Oštrik, Klek, Jagat, Severin and Hrsovac. The fortifications in this area had a military character and a strategic importance. They were raised near the roads, in a convenient place where nature provided protection, on a mountain pass, a ridge, above a river, at the mouth of rivers, to protect the roads and prevent the arrival of the enemy. Permanent military crews were concentrated in the fortifications, with the task to control and defend an area dominated by a fort. Fortifications were built in the 14th and in the first half of the 15th century as a reaction of the dissolution of the central government, because of the wars between the area masters and the increasingly frequent breakthroughs of the Ottomans to Serbia and Bosnia, to protect trade and trade routes.

The general characteristics of the Polimlje fortresses are: they are built on terrain elevations, in strategically important places, most of them have relatively small dimensions, the shape is irregular and they are very adapted to the terrain, inside the fortifications there are residential buildings and a water tank. In general, almost all the fortifications in Polimlje belong to the type of hill fort. The number of military crews in fortifications is best illustrated by data from the Ottoman census. In the summary census book of Bosnia Sanjak from 1468/69 and in the Hercegovina Sanjak from 1475/77 in the Mileševac fortress, 21 military members were enrolled. In Bihor city in 1477/78 26 soldiers were registered with the commander. According to this data, we can conclude that usually 20 to 30 soldiers have been engaged in the fortresses.

During the Ottoman conquest (1455 and 1465), a large number of fortifications were destroyed in this area. In the mentioned Ottoman censuses only the fortifications Mileševac and Bihor were enrolled. Bearing in mind favorable geographical and military position, they were used by Ottomans for locating their military crews, while some other fortifications, within this area, were left and destroyed (Plav, Vodički grad, Jagat, Kovin, Oštrik, Klek, Severin and Hrsovac). A larger number of fortresses were not in the interest of the Ottoman state, because its main invading Armed Forces was in the phase of withdrawal, and therefore it used only strategically significant fortresses for military crews.

Keywords: fortifications, Polimlje, late Middle Ages, Stjepan Vukčić Kosača, Serbian Despotovina, border

IZVORI I LITERATURA

- Aličić, A. S. (1985):** Poimenični popis sandžaka vilažeta Hercegovina. Sarajevo, Orijentalni institut.
- Aličić, A. S. (2008):** Sumarni popis sandžaka Bosna iz 1468/69. godine. Mostar, Islamski kulturni centar.
- Čelebija, E. (1967):** Putopis, odlomci o jugoslovenskim zemljama. Sarajevo, Svjetlost.
- DADU, DC** – DADU, Diversa Cancellariae (DC).
- DADU, LDF** – Državni arhiv u Dubrovniku (DADU), Lamenta de foris (LDF).
- Grković, M. (2004):** Prva hrisovulja manastira Dečani. Beograd–Dečani, Centar za očuvanje nasleđa Kosova i Metohije–Arhiv Srbije–Srpski pravoslavni manastir Visoki Dečani–Muzej u Prištini.
- Ljubić, Š. (1891):** Monumenta spectantia historiam Slavorum meridionalium: od godine 1453 do 1469, knj. 10. Zagreb, Jugoslavenska akademija znanosti i umjetnosti.
- Marković, B. (1986):** Dušanov zakonik. Beograd, Prosveta–Srpska književna zadruga.
- Matković, P. (1881):** Putovanja po Balkanskom poluotoku XVI. veka (II. Putovanje B. Kuripešića, L. Nogarola i B. Ramberta). Zagreb, RAD Jugoslovenske akademije znanosti i umjetnosti, LVI, 141–233.
- Stojanović, Lj. (1927):** Stari srpski rodoslovi i letopisi. Beograd–Sr. Karlovci, Srpska kraljevska akademija–Srpska manastirska štamparija.
- Thallóczy, Von L. (1914):** Studien zur Geschichte Bosniens und Serbiens im Mittelalter. München–Leipzig, Duncker & Humblot.
- ZZSKV** – Zavod za zaštitu spomenika kulture u Krajevju (fotografije).
- Matković, P. (1881):** Putovanja po Balkanskom poluotoku XVI. veka (II. Putovanje B. Kuripešića, L. Nogarola i B. Ramberta). Zagreb, RAD Jugoslovenske akademije znanosti i umjetnosti, LVI, 141–233.
- Bejtić, A. (1971):** Rudo i rudski kraj kroz vjekove. U: Sijarić, Ć. (ur.): Rudo: spomenica povodom 30-godišnjice Prve proleterske brigade. Pljevlja, Međurepublička zajednica za kulturno-prosvjetnu djelatnost, 180–209.
- Bejtić, A. (1976):** Stari gradovi u donjem Polimlju. Starinar, XXVI, Beograd, 97–109.
- Blagojević, M. (2009):** O izdaji ili neveri Vuka Brankovića. Zbornik Matice srpske za istoriju, 79–80, 7–42.
- Blagojević, M. (2011):** Srpska državnost u srednjem veku. Beograd, Srpska književna zadruga.
- Bulić, D. M. & M. Aleksić–Čevrljaković (2013):** Novi rezultati istraživanja u blizini Prijepolja – zaštitna arheološka istraživanja lokaliteta Gradina–Čadinje. U: Filipović, V., Arsić, R. & D. Antonović (ur.): Rezultati novih arheoloških istraživanja u severozapadnoj Srbiji i susednim teritorijama. Beograd–Valjevo, Srpsko arheološko društvo–Zavod za zaštitu spomenika kulture, 213–224.
- Bunardžić, R., Bunardžić, M., Derikonjić, S. & P. Gavović (2008):** Topografija Polimlja. Sv. 1. Beograd, Republički zavod za zaštitu spomenika kulture.
- Čar–Drnda, H. (1985):** Prilog proučavanju prošlosti grada Mileševca. Simpozijum Seoski dani Sretena Vukosavljevića, XI, Prijepolje, 111–117.
- Ćirković, S. (1964):** Herceg Stefan Vučić–Kosača i njegovo doba. Beograd, Naučno delo.
- Ćirković, S. (1987):** Mileševa i Bosna. U: Đurić, V. J. (ur.): Mileševa u istoriji srpskog naroda. Beograd, Srpska akademija nauka i umetnosti, 137–143.
- Ćirković, S. (1997):** Rabotnici, vojnici, duhovnici: društva srednjovekovnog Balkana. Beograd, Equilibrium.
- Ćirković, S. (2003):** Pavlovića zemlja (Contrata de Paulovich). U: Vasić, M. & R. Kuzmanović (ur.): Zemlja Pavlovića: srednji vijek i period turske vladavine. Banja Luka, Akademija nauka i umjetnosti Republike Srpske, 37–45.
- Ćuk, R. (1987):** Breza i Komorani – srednjovekovnanaselja u Polimlju. Istorijski časopis, XXXIV, 61–73.
- Ćuk, R. (2002):** Kosače i Polimlje. U: Bratić, R. (ur.): Kosače–osnivači Hercegovine. Bileća–Gacko–Beograd, Prosvjeta–Fond “Vladimir i Svetozar Ćorović”, 378–388.
- Deroko, A. (1950):** Srednjevekovni gradovi u Srbiji, Crnoj Gori i Makedoniji. Beograd, Prosveta.
- Dinić, M. (1978):** Srpske zemlje u srednjem veku: istorijsko-geografske studije. Beograd, Srpska književna zadruga.
- Dragović, R. (2004):** Polimlje: priroda, turizam, održivi razvoj. Beograd, Srpsko geografsko društvo.
- Fostikov, A. (2012):** Izveštaj sa istorijsko-geografskog rekognosciranja Prijepolja i okoline. Mileševski zapisi, 9, 413–423.
- Fostikov, A. (2016):** Na svetim vodama Lima: istraživanja Donjeg Polimlja 2014/2015. Mileševski zapisi, 11, Prijepolje, 341–357.
- Gavrić, G. & M. Kovačević (2013):** Mileševac i crkva Ružica–arheološka i arhitektonska istraživanja. U: Vlahović, P. i saradnici (ur.): Međunarodni naučni skup Osam vekova manastira Mileševa. Zbornik radova I, Mileševa, Eparhija Mileševska Srpske pravoslavne crkve, 277–293.
- Jireček, K. (1959):** Hrišćanski elemenat u topografskoj nomenklaturi balkanskih zemalja. Zbornik Konstantina Jirečeka, I, 461–528.
- Katić, T. (2011):** Tvrđava Bihor u 15. i 16. veku. U: Radujko, M. (ur.): Đurđevi stupovi i Budimljanska eparhija, Berane–Beograd, Episkopija Budimljansko-nišićka–Filozofski fakultet u Beogradu–Institut za istoriju umetnosti–JP Službeni glasnik–Pravoslavni bogoslovski fakultet–Institut za teološka istraživanja–Polimski muzej Berane, 483–498.
- Kurtović, E. (2009):** Veliki vojvoda bosanski Sandalj Hranić Kosača. Sarajevo, Institut za istoriju.
- Luković, M. (2005):** Zajednička granica oblasti Kosača i oblasti Brankovića južno od reke Tare. Balkanika, XXXV, 91–159.

- Luković, M. (2009):** Jugoistočna granica srednjovekovne Hercegovine. *Vidoslov– Sabornik Eparhije zahumsko-hercegovačke i primorske*, 47, 124–135.
- Lutovac, M. (1960):** Priboj na Limu: antropogeografski pogled na razvitak naselja. *Zbornik radova Etnografskog instituta SAN*, 3, 1–17.
- Lutovac, M. (1961):** Dolina Lima–geografski značaj i privredno–geografske promene–. *Glasnik Srpskog geografskog društva*, XLI–1, 33–44.
- Lutovac, M. (1967):** Bihor i Korita: antropogeografska ispitivanja. *Beograd, Srpska akademija nauka i umetnosti*.
- Lutovac, M. (1973):** Geografski položaj i značaj nekih starih gradova i utvrđenja u Polimlju. *Glasnik Srpskog geografskog društva*, LIII, Beograd, 117–133.
- Mihaljčić, R. (2002):** Idejna podloga titule herceg. U: Bratić, R. (ur.): *Kosače–osnivači Hercegovine. Bileća–Gacko–Beograd, Prosvjeta–Fond “Vladimir i Svetozar Ćorović”*, 308–341.
- Mijović, P. & M. Kovačević (1975):** Gradovi i utvrđenja u Crnoj Gori. *Beograd–Ulcinj, Arheološki institut–Muzej Ulcinj*.
- Mijatović, R. (1979):** Srednjovekovne župe duž Lima. *Simpozijum Seoski dani Sretena Vukosavljevića, VII, Prijepolje*, 209–223.
- Miljković, E. (2007):** Grad Bihor kao osmansko utvrđenje: neke nedoumice iz osmanske prošlosti Bihora. *Mileševski zapisi*, 7, 127–131.
- Minić, D. (1976):** Nekoliko srednjovekovnih gradova u Srednjem Polimlju. *Simpozijum Seoski dani Sretena Vukosavljevića, IV*, 101–110.
- Mišić, S. & A. Fostikov (2016):** Dolina Radojne u srednjem veku. *Mileševski zapisi*, 11, 31–39.
- Mišić, S. (2003):** Teritorijalno–upravna organizacija Polimlja (XII–XIV vek). U: Živković, T. (ur.): *Kralj Vladislav i Srbija XIII veka. Beograd, Istorijski institut*, 75–82.
- Mišić, S. (2007):** Gradovi i trgovi Gornjeg Polimlja u srednjem veku (problem deurbanizacije i urbanizacije). *Mileševski zapisi*, 7, 119–125.
- Mišić, S. (2010):** Leksikon gradova i trgova srednjovekovnih srpskih zemalja: prema pisanim izvorima. *Beograd, Zavod za udžbenike*.
- Mišić, S. (2012):** Studije o srednjovekovnom Polimlju. *Niš, Filozofski fakultet*.
- Mišić, S. (2014):** Srednjovekovna župa Dabar između Srbije i Bosne. *Mileševski zapisi*, 10, 19–25.
- Mulić, J. (2004):** Hercegovina. Dio I, Feudalna oblast srednjovekovne bosanske države. *Mostar, Muzej Hercegovine*.
- Nikolić, M. (1975):** Dva srednjovekovna grada u jugozapadnoj Srbiji. *Užički zbornik*, 4, Titovo Užice, 35–44.
- Novaković, S. (1882):** Nikolj Pazar i Bihor grad. *Prilog k srpskoj geografiji. Godišnjica Nikole Čupića Beograd, IV*, 323–347.
- Obrenija, V. & D. Minić (1980):** Mileševac. *Grad Klak u selu Rutoši. Raška baština*, 2, 307–309.
- Popović, M. (1995):** Srednjovekovne tvrđave u Bosni i Hercegovini: prilog proučavanju fortifikacionih struktura. *Zbornik za istoriju Bosne i Hercegovine*, 1, Beograd, 33–56.
- Premović, M. (2012):** Župa Budimlja u srednjem vijeku. *Cetinje, Državni arhiv Crne Gore*.
- Premović, M. (2013):** Srednje i Donje Polimlje i Gornje Podrinje u srednjem veku. *Doktorska disertacija u rukopisu, Beograd, Filozofski fakultet–Univerzitet u Beogradu*.
- Premović, M. (2015):** Trgovina i trgovački putevi u Srednjem i Donjem Polimlju u srednjem vijeku. *Acta Histriae*, 23, 4, 693–713.
- Ršumović, R. (1986):** Bihor–geomorfološka studija. *Glasnik Odjeljenja prirodnih nauka*, 5, 7–73.
- Spasić, D. (1996):** Srednjovekovni utvrđeni gradovi srednjeg Polimlja. *Mileševski zapisi*, 2, 35–69.
- Spasić, D. (2000):** Vodički grad–prethodna istraživanja. *Mileševski zapisi*, 4, 93–107.
- Spasić, D. (2002):** Srednjovekovna utvrđenja srednjeg Polimlja: rezultati i pravci istraživanja. *Mileševski zapisi*, 5, 77–86.
- Spremić, M. (2005):** Prekinut uspon: srpske zemlje u poznom srednjem veku. *Beograd, Zavod za udžbenike i nastavna sredstva*.
- Šabanović, H. (1959):** Bosanski pašaluk: postanak i upravna podjela. *Sarajevo, Naučno društvo NR Bosne i Hercegovine*.
- Šakota, M. (1981):** Riznica manastira Banje kod Priboja. *Beograd, Republički zavod za zaštitu spomenika kulture*.
- Šalipurović, V. (1979):** Neka pitanja granice Bosne i Hercegovine i Despotovine u XIV i XV veku i mesta i položaja nekih srednjovekovnih gradova u Srednjem Polimlju. *Simpozijum Seoski dani Sretena Vukosavljevića, VII, Prijepolje*, 1979, 195–207.
- Šćepanović, Ž. (1979):** Srednje Polimlje i Potarje. *Istorijsko–etnološka rasprava. Beograd, Srpska akademija nauka i umetnosti–Etnografski institut*.
- Terzić, S. (1997):** Beleške sa istorijsko–geografskih istraživanja srednjeg Polimlja (13–17. maj 1996). *Istorijski časopis*, XLII–XLIII, 505–517.
- Vego, M. (1980):** Iz historije srednjovekovne Bosne i Hercegovine. *Sarajevo, Svjetlost*.